

ХЛІБ ТА БОРОШНЯНИ ВИРОБИ В ПОЛІСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ: ІСТОРИЧНИЙ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ КОМЕНТАР

У статті аналізуються лексико-тематичні групи фразеологізмів, що містять компонент-назву хліба та борошняних виробів. З'ясовано найбільш продуктивні у кількісному відношенні номінації; визначено основні семантичні типи фразеологічних одиниць; підкреслено, що ФО із структурним компонентом-назвою хліба становлять суттєвий пласт поліської фразеології.

Ключові слова: етноконцепт, фразеологічна одиниця (ФО), фразеосемантична група, фразеологічний компонент, семантика, етносвідомість.

Постановка проблеми. На сьогодні фразеологія становить золотий фонд української мови, оскільки саме фразеологізми дають образну, всебічну і чітку картину навколишньої дійсності – від інтелекту і поведінки індивіда до спостереження за зовнішністю і суспільними потребами особи. Відомо, що у фразеологізмах – як стійких, відтворюваних, цілісних за значенням зворотах – збереглися найдавніші вірування і звичаї, особливості бачення і сприйняття довколишнього світу. Фразеологізми були і залишаються унікальними етномікроконцептами, тобто своєрідним культурним кодом нації. На думку проф. О. Селіванової, концепт у фразеології – це інформаційна структура свідомості, різносубстратна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості (відчуттів, почуттів, мислення, інтуїції та трансценденції) та позасвідомого [7, с. 256].

Варто зазначити, що у мовній картині світу є чимала кількість концептів, яким притаманна національна виразність і які символічно потрактовуються у фразеологізмах. Абсолютна більшість аналізованих фразеологічних одиниць (далі – ФО) містять у своїй структурі етноконцепт, що передає інформаційний зміст, точно характеризує народні обряди і вірування.

Мета. У статті проаналізовано ФО, записані на території Середнього Полісся [3, с. 9-154; 4, с. 14-226], у складі яких міститься компонент *хліб, тісто, борошно, мука, назви борошняних варених страв і печених виробів*. Слід зауважити, що діалектні фразеологізми середньополіського ареалу в незначній кількості зафіксовані у лексичних та фразеологічних словниках П. Лисенка [5], П. Грищенка [2], О. Юрченка та А. Івченка [10], В. Мойсієнка та С. Грищенка [6], проте наукове опрацювання фразеології Середнього Полісся надовго залишалося поза увагою науковців.

Хліб протягом усього цивілізаційного розвитку людини був і до сьогодні залишається головним харчовим продуктом. Хліб – це не тільки і не стільки їжа (*Не хлібом єдиним*), скільки – символ, оберіг, показник особистого і суспільного добробуту: *Хліб – усьому голова; Не до сорома', якщо хліба нема; Якщо є хліб і вода, то не буде голода*. Хліб здавна був обов'язковим учасником народних обрядів – із хлібом-сіллю зустрічали і проводжали дорогих гостей, ішли на хрестини і сватання, пекли коровай на весілля, клали хліб на віко труни. Оскільки Поліський регіон є суто аграрний, то роль хліба спостерігається у всіх календарно-обрядових дійствах: оранці, сівбі, зажинках, обжинках. Безумовно, час і обставини змінили наше побожне ставлення до хліба, частково призабуто і утрачено символічну обрядовість у процесі випікання хліба, проте саме фразеологізми зберігають у своєму складі й різноманітні найменування хлібних виробів (*вергун, содник, книш, верч*), і обрядову значимість хліба (*хліб перерізати, хліб ламати, хліб обмінати 'засватати дівчину'; відкусити хліба 'погодитися вийти заміж'*). Також у ФО метафорично переосмислено властивості хліба, тому хліб та борошняні вироби маніфестують особливості поведінки особи, риси зовнішності, її соціальний статус та рівень добробуту.

Фразеологічний фонд стійких висловів, що містять у структурі хлібну номінацію є досить великим і його можна згрупувати за такими етномікро-концептами: *хліб, випечені борошняні вироби (паска, пиріг, булка, калач, бублик, крендель, крензель, пряник, корж, перепічка), варені борошняні вироби (вареник,*

затірка, лемішка, локишина, латша, мармашель, галушка, кисіль, кваша), смажені борошняні вироби (млинець, пампук), тісто, борошно, мука.

Фразеосемантична група з компонентом **хліб**. Центральним об'єктом в тематичній фразеологічній групі з компонентами-назвами страв посідає номінація **хліб**. І не дарма, оскільки саме хліб був мірилом інтелекту (*Дурний як сало без хліба*), добробуту (*Хліб та капуста біди в хату не пустять; Грушка – минушка, аби хліб родив; Сливка – слинка, риба – вода, а хліб – голова*), дружних стосунків (*Водити хліб-сіль*), суті життя (*Хліб не тягар; І то хліб*). Прямо протилежне значення демонструють ФО з компонентом **сухар**: *Цвіте як сухар у мішку 'брудний'; Черствий сухар 'байдужий'; Сухарі з водою 'бідність'*. Фразеологізми з компонентом **хліб** характеризують риси характеру людини, її суспільну пристосованість, якість навколишнього життя:

суспільне становище: 'невдача': *Приймацький хліб собацький;*

'бідність': *На жебрацькому хлібі; Їсти сухий хліб; Тяжкий хліб; Гіркий хліб;*

'оптимізм': *Аби хліб, а зуби знайдуться;* 'самотність': *Одрізана скибка хліба;*

'необхідність': *Хліб насущний; Жаданий як хліб божий;* 'сімейні обов'язки':

Скільки діда – стільки й хліба, скільки баби – стільки й ради;

'самотійність': *Піти на свій хліб; Бути на своїх хлібах; Мати шматок хліба;*

Не вчи ученого їсти хліба печеного;

риса характеру: 'хитрий': *Хворий лежить та без пам'яті хліб їсть;*

'байдужий' / 'дуже хочеться': *І хліба не давай; І хлібом не годуй;* 'скупий':

Хапає як голодний хліб; Тримає ніби я йому хліб в голодовку винен;

'непорядний': *З чужої торби хліба не шкода; Жити чужим хлібом; Чужий хліб*

заїдати; 'легковажний': *Шукає легкого хліба; Жити легким хлібом;*

'набридливий': *Голодній кумі усе хліб на умі; Наїлися та й хліб їдять;*

'неуважний': *Сало взяла, хліб забула, зате Гандзя в хаті була;*

'ледачий': *І хліб пекти, і по телята йти; Ходить як три дні хліба не їв;*

'лагідний': *Він до тебе з каменем, а ти до нього з хлібом; Простий як хліб;*

естетичні якості: 'неохайний': *Видно, що Гандзя (Ганя) папу пекла – всі ворота в тісті (папа – 'дитяча назва хліба');* *Загорілий як загнічений хліб;*

'блідий': *Білий як пшеничний хліб*; 'схожий': *З одного тіста книші (книш – білий хліб, змащений олією або салом із загорнутими всередину краями)*; 'неякісний хліб або інший продукт': *Такий хліб, що за батьком можна кидать*; *Хліб такий, що кіт за шкурку сховався*; *У хліба роги і ноги*.

Звичай випікати обрядовий хліб – **паску** (бабу) – сягає дохристиянських часів і приурочувався до моменту настання нового хліборобського року. Етнографічні джерела засвідчують, що паски випікалися жовті (присвячені сонцю), білі (мерцям) і чорні (присвячені матері-землі) [9, с. 525].

Паски випікали, використовуючи найкращі дрова, борошно найвищого гатунку – і тому такий хліб мав високі смакові якості, естетичний вигляд і користувався неабияким попитом не лише у мирян, але й у котів, собак, старців і дурнів: *Любить як кіт паску*; *Скучає як собака за паскою*; *Радіє як Сірко паскою*; *Наївся як дурень паскою*; *Охочий як старець до паски*. Також ФО засвідчують, що паски були ритуальним хлібом лише у православних: *Чекає як турецьку паску* 'щось нереальне', 'алогічне'.

Окремо з точки зору семантичного потрактування стоїть ФО *остогиднути як грецька паска* 'дуже набриднути'. На наш погляд, можливі різні пояснення щодо виникнення цього виразу: 1. грецька релігійна експансія в Україну була занадто агресивною; 2. святкування Великодня у давніші часи відбувалося, як фестиваль – декілька разів у рік, і встигало обриднути [8, с. 995].

Фразеосемантична група з компонентом **випечений борошняний виріб**.

Пиріг в українській, і зокрема поліській, традиції та кулінарії має такі значення: 'обрядове печиво, яке випікали на Щедрий вечір та Водохрещі', 'випечений виріб з начинкою', 'вареник'. Оскільки пиріг використовувався в українській обрядовості, а також був необхідною стравою до столу, то він і знайшов своє місце в народній фразеології:

'невдача': *Голод не тьотка – пиріжка не підсуне*; *Пиріг – хоч об дорогу кидай*; *Зіграти в дерев'яний пиріжок* (ймовірно, метафоризація відбувається за ознакою форми *ящик (труна) – пиріг*); 'жадібний': *Відкусити шматок пирога*

(пиріжка); 'пихатий': *Надувся як гречаний пиріг; Коли не пиріг, то й не пирожися;* 'набридливий': *Знову по (про) пироги; Знову із своїми пирогами;* 'товстий': *Щоки як пироги; Пишні форми як попівські пироги;* 'висновок': *Отакі-то пироги.* Також пироги (пиріжки) були предметом продажу й, щоб їх реалізувати, потрібна була спритність і кмітливість, а сам процес торгівлі став маніфестувати поспіх, метушливість: *Бігає як Марта з пиріжками; Біжить як Марфа (Мар'яна) з пирогами (пиріжками) на торг (торговище).*

До наступної аналізованої групи фразеологізмів входять ФО, що містять у своєму складі назву **дрібної випічки** (*вергун, корж, мандрика, паляниця, перепічка, крендель (крензель), пампух (пампушка, пончик), калач (калачик), пряник, бублик, маківник, пишка, гричушок, булка, батон*). Такий великий асортимент засвідчує давню хлібопекарську традицію українців, а також постійне використання обрядового печива в календарних та релігійних традиціях. Як приклад можна проілюструвати ФО *зозуля мандрикою вдавилася 'мовчати'*, записану в с.Бехи на Житомирщині. Адже відомо, що зозуля перестає кувати на свято Петра-Павла (12.VII), і саме до цього дня господині пекли обрядове печиво – *мандрики*. Мандрики – це смачні пампушки, які готували із розмішаного на сметані сиру, пшеничного борошна і яєць. Селяни переказують, що саме цього дня зозуля уквала в апостола Петра із торбини мандрику, проте відразу ж удавилася – таким чином Бог скарав грішну птаху. Також уважається, що мандрики – обрядове печиво пастухів, навіть назва походить від *мандрувати*, тобто 'ходити за отарою або чередою' [9, с. 542].

Фразеологізми, що містять у своїй структурі номінацію здоби, дають характеристику зовнішності людини, соціальному становищу, вадам вдачі: *сусільне становище*: 'невдача': *Дірка від бублика; Нудний як бублик: кругом об'їси, а всередині пусто; Не вартий дірки від бублика; Минулися калачі; Обгадити усі коржики; Їв би паляниці – та зубів нема (катма); Виграв як Хома на булках; Гола спина – аби коржі з маком; 'потреба в праці': Хочеш їсти калачі – не сиди на печі; 'непередбачуваність': Звабиш калачем – не проженеш і бичем; 'покарання': Надавати буханців (книшів); Перепаде на бублики;*

'недоречність': *Заливається як здобний пряник в помийниці; Тринди-ринди – з маком корж (коржі з маком);* 'дуже хотіти': *Любить як Овдюшка пряники;*
рисі характеру: 'пихатий': *Виламується як здобний пряник; Ламається як житній пряник; Ламається як житній пряник у воді (у поміях);*
'брехливий': *Плести кренделі (крензелі); Вергунів накрутити;*
'злий': *Надувся як пампушка (гричушок);* 'лагідний': *Добрий як булка з медом;*
'неуважний': *Вуха батоном заліплені; Глухим пряники дають;*
фізичні вади людини: 'кривий': *Ноги як дірка від бублика; Скрутився як калач;*
'товстий': *Пухкенький як содік (содник, гричушок, пишечка, тістечко); Круглий як калачик; Товстий як пончик; Морда як перепічка; Морди наче пампушки;*
'невродливий': *Ніс як перепічка; Була баба як маківка, а стала як перепічка.*

Фразеосемантична група з компонентом **варена борошняна страва.**

Щоденним спожитком для українців, і зокрема поліщуків, були відварені борошняні страви (*вареники (пирого), галушки, кисіль, лемішка, затірка, кваша*). Поруч із функцією їжі ці наїдки беруть участь в українській обрядовості, наприклад, ті ж вареники: *Вареників наїстися 'посвататися'; Вареники доведуть, що й хліба не дадуть 'входження у великодній піст';* варили повні вареники і у той день, коли народилося ягня чи теля. Також цю обрядову страву – вареники з маком та сиром – дівчата готували для парубків і на Варвари (17.XII), проте серед вареників були «ліві» (з начинкою з вовни або ключчя), а на Поліссі – «пирхуни» (начинялися сухим борошном) [9, с. 539].

Варто зазначити, що *вареники (пирого)* і сьогодні не втратили своєї популярності на українському столі, а от *кисіль* (варена страва з вівсяного борошна, яку їли у піст з картоплею, хлібом, відвареною квасолею), *лемішка* (страва з підсмаженого борошна, яку запікали в печі), *затірка* (розтерті, або відщипнуті шматочки тіста, відварені у воді (молоці), *кваша* (страва із житнього чи гречаного борошна із солодом, яку після скисання відварювали), *галушки* (страви із гречаного, вівсяного, житнього борошна, які після відварювання присмачували салом чи олією) [1, с. 550-551]) виходять із ужитку, вони зберегли свою присутність лише у фразеології. ФО з цими

назвами характеризують численні вади поведінки і мовлення, неприємну зовнішність і відсутність інтелекту, невдачі в особистому і громадському житті: суспільне становище: 'рівень інтелекту': *Переплутати божий дар з вареником; За сім верств киселю їсти; Тупий як галушка; Режоче як циган до вареників; 'чужий': Десята (сьома) вода на киселі; Пара як пиріг і сметана; 'удача': Купається як вареник у сметані; Купається в щасті як вареник у маслі; Плаває як пиріг у маслі; 'невдача': Спримігся як убогий на кисіль; Як галушка в компоті; Вийде як галушка з попелу; Телепнув як кошеня у квашу; 'покарати': Дати затірки;*

риса характеру: 'вередливий': *Кисла кваша; Кисне як кваша; 'набридливий': Моїй кумі все вареники на умі; Голодній кумі вареники на умі; Приклався як Хома до вареників; Причепився як сліпий до затірки; Машай свою мармашель і не манди (мармашель – спотворене 'вермішель');*

'брехливий': *Вішати локшину (лапу на вуші, лапу на вуха);*

'хитрий': *Хитрий як макітра з варениками; Натягати шкірку на кисіль;*

'ледачий': *Лежить як галушка; 'повільний': Збирається як убогий на кисіль;*

фізичні властивості: 'неестетично': *Парубок як кисіль з молоком, та ще й обсипаний табаком; Губи як вареники; Вуха як вареники (як розірвані вареники, як розпарені вареники); Охайний як горщик з квашею; 'огрядний': Круглий як галушка; Товстий як вареник; 'вади мовлення': Говорить як вареника пережовує; Язиком меле наче лемішку тре; 'схожі між собою': дібрана пара як пироги і сметана.*

Фразеосемантична група з компонентом *смажені борошняні вироби* (млинци, пампухи, шишки). У традиційній українській обрядовості ці страви відсутні, проте у фразеології вони маніфестують заможне життя (*Як млинець у маслі; Плаває як пампук в олії; Серце як шишка в маслі*); злість і брехливість (*Як млини пече: аж шипить*); самовпевненість (*Знає, коли на небі млинці печуть*), а також спритність і відсутність великого розуму (*Дурний Грицько млинці пекти – він краще тісто з'їсть*).

Зазначимо, що розповсюджені в Україні звички пекти на Масляну і поминки млинці (блины), ходити «к теще на блины» жодного стосунку до української звичаєвості не мають, оскільки накинута нам культурою північного сусіда.

Фразеосемантична група з компонентом *тісто*.

Тісто є сукупністю харчових продуктів, з нього випікаються, варяться і смажаться усі борошняні вироби. Особлива обрядовість цій номінації не властива, хіба що подекуди у селах саме тістом малюють хрестики на дверях, захищаючи господарські будівлі та оселі від нечистої сили. Натомість у фразеології цей компонент знайшов широке і образне застосування, оскільки характеризує чимало негативних сторін життя і зовнішності поліщука:

‘невдача’: *Упав у добро як у тісто; Моє тісто не ліпиться, а у нього і горох липне; У місті як у тісті, а без грошей нема чого їсти;*

‘чужий’: *З іншого тіста виліплений; Не з такого тіста; Наче з іншого тіста;*

‘схожі, рідні’: *З одного тіста; З одного тіста зліплени;*

‘брехливий’: *Не раз та сучка млинці пекла – вона й сире тісто з’їсть;*

‘злий’: *Надувся як тісто в картоплі (на грядці, в кориті);*

‘нахабний’: *Із свинячим писком та в пшеничне тісто; Сліпий до тіста прилип;*

‘неохайний’: *У нашої Христі то й ворота в тісті; Видно, що наша Гандзя пироги пече, бо тісто на воротах; ‘набряки’: ноги як тісто піднялося.*

Із зафіксованих ФО бачимо, що фразеологізми з компонентом *тісто* мають негативну семантику, ймовірно, це зумовлено незавершеним процесом (пригадайте хрестоматійне *Дурневі півроботи не показують*).

Фразеосемантична група з компонентом *борошно (мука, висівки, обметиця)*.

У хлібопекарській справі чітко розрізняли: *борошно, мука* – сировина для випікання хліба та інших борошняних виробів і *обметиця, висівки* – відходи борошномельного виробництва – розтерті оболонки і деякі інші частини зерен, залишки після просіювання борошна. Тому ФО *Дивиться як собака на висівки ‘здивовано’, Витріщився наче миша з висівок ‘дурнуватодивиться’, Меле як обметиці наївся ‘говорить дурниці’, Наївся (ухопив) як собака обметиці ‘невдача’* частково протиставляються ФО з компонентом *мука, борошно*:

Розумна жона як два мішки муки, а третій пшона; Не хоче як старець муки 'хитрує'. Змелювання муки часто порівнювали за якістю шуму із мовленням людини: Меле як мельник муку; Говорить як борошно меле.

Висновки. Поліщуки важливого значення надавали процесу випікання хліба, приготуванню борошняних виробів – свідченням цього є тематичні звичаєві традиції, а також численні фразеологізми. ФО з компонентом *хліб, борошняні вироби* становлять значний пласт загальноукраїнської та поліської фразеології, значна частина стійких висловів мають давнє походження і характеризують наших предків як орачів, сіячів, хліборобів. Такі сталі форми допомагають усвідомити витoki етносвідомості українця, особливості його світобачення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гонтар Т. Українське народознавство: навчальний посібник / За ред. С. Павлюка, Г. Горинь, Р. Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1994. – 608 с.
2. Грищенко П. Матеріали до діалектного фразеологічного словаря українського Полесся (село Лучанки Овручського району Житомирської області) / П. Грищенко. – Вопросы фразеологии: Самаркандский университет им. А. Навои. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – С. 162-177.
3. Добролюжа Г. Красне слово – як золотий ключ. Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся і суміжних територій: словник / Г. Добролюжа. – Житомир: Волинь, 2003. – 160 с.
4. Добролюжа Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини: словник / Г. Добролюжа. – Житомир: ПП Туловський, 2010. – 404 с.
5. Лисенко П. Словник поліських говорів: словник / П. Лисенко. – К.: Наукова думка, 1974. – 260 с.
6. Мойсієнко В., Грищенко С. Мелені. Історико-лінгвістичний нарис: монографія / В. Мойсієнко, С. Грищенко. – Житомир: Авжеж!, 1998. – 42 с.
7. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля – К, 2006. – 716 с.

8. Силенко Л. Мага Віра (РУН Віра): Святе письмо / Л. Силенко. – К.: АТ Обереги, 1998. – 1192 с.
9. Скуратівський В. Русалії: монографія / В. Скуратівський. – К.: Довіра, 1996. – 734 с.
10. Юрченко О., Івченко А. Словник стійких народних порівнянь: словник / О. Юрченко, А. Івченко. – Х.: Основа, 1993. – 176 с.

Dobrolyozha Galyna

Bread and makes product in polissya phraseology: history and ethnocultur comment

The article analyse lexis-thematic groups phraseological and component-name bred and makes product. It's determined the most productive quantitative relation nomination; it's defined basic semantic types phraseological unit; it's underlined PU and structural component-name bread to form essential layer polissya phraseology.

Key words: ethnoconcept, phraseological unit (PU), phraseosemantic group, phraseological component, semantic, ethnoconsciousness.